

The Thought of Natural Causality in Mu'tazilite Kalām (PhD. Dissertation)

Ahmet Mekin Kandemir *

Abstract

Causality is one of the concepts that Muslim theologians (*mutakallimūn*) use while explaining both interactions between natural beings and the occurrence of human acts and the relationship between God and the universe. The investigations of causality beginning in the field of human acts during the constitution of *Kalām* continued through the results of these acts in nature and then has evolved into causality in divine acts in the context of the wisdom and purpose of creation. These discussions have been taken a different dimension along with the *Kalām*-philosophy interaction, especially after the theories such as atomism and naturalism have been emerged, it has been placed within a system framework. Therefore, without grasping subject of causality, it is impossible to understand the thoughts of *mutakallimūn* about relations between God and universe and human and to determine the structure, role and limits of these three beings.

The concern of proving the omnipotence of God and justification of miracles has caused the early *mutakallimūn* either to reject the principle of causality completely or to handle it in a way that is to allow God's intervention and miracles. Afterwards, the doctrine of atomism interpreted in accordance with Islamic principles has included in the *Kalām* and it is accepted that the universe has an impermanent structure consisting of substance and accidents, and nature maintains to functioning via God's continuous creation of accidents on the substance at any moment. Nevertheless, some *Mu'tazilī* theologians have not seen an obstacle to the approval of nature and causality to accept the existence of an omnipotent creator.

---

* Dr. Necmettin Erbakan University, Ahmet Keleşoğlu Faculty of Theology, Department of Kalām, Konya.

Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı, Konya.

ahmetmekin@hotmail.com ORCID orcid.org/0000-0002-0030-8297

Supported by TUBITAK-BİDEB (1649B031403216)

Types: Summaries of Doctoral Dissertations

Received: 27 November 2019

Accepted: 29 December 2019

Published: 31 December 2019

Cite as: Ahmet Mekin Kandemir, "The Thought of Natural Causality in Mu'tazilite Kalām (PhD. Dissertation)", *ULUM* 2/2 (December 2019), 265-270, <https://doi.org/10.5281/zenodo.3601663>

In this study, the theory of nature (ṭab’), which is one of two approaches that emerged in the early periods of Kalām as part of a conception of the universe and its consequences related to causality has been tackled. The theory of nature has emerged in the second century of Hijra as an alternative theory to atomism and has survived for nearly two centuries. Mu’tazilī scholars who adopted this theory such as Mu’*ammar b. ‘Abbād al-Sulamī* (d. 215/830), Abū *Ishāq al-Nazzām* (d. 231/845), Abū *‘Uthmān al-Jāḥiẓ* (d. 255/869) and Abū *al-Qāsim al-Ka’bī* (d. 319/931) have defended innate and permanent nature of beings and the causality and continuity based on it in the universe. However, this theory has weakened and gone out of existence with the effect of criticisms directed by atomistic mutakallimūn to the theory and its defenders.

The study consists of an introduction and two chapters. In the introduction, firstly, a conceptual framework related to the study is presented and information is given about the problem, method, basic sources and terminology of the study. Then, a theoretical basis for concepts of causality and the classification of causes is established; thereafter the concepts of causality in the history of thought and the contexts in which the problem of causality are discussed has been put forward on the basis of the philosophical and theological traditions. In the first chapter, the concepts that form the basis of natural causality are given; in this context, the concepts related with the structure of universe such as nature, essence, accident, body and void; the theories related functioning of nature such as *ma’nā*, *ṭab’/ṭabī’a*, *kumūn-ḡuhūr*, *i’timād*, *fanā-bakā* and *tawlid/tawallud* are examined. In the second chapter, firstly the philosophical roots of the theory of nature have been researched, and then the idea of natural causality based on this theory and how the cause-effect relations are explained in the theories of *i’timād-tawlid* and *‘ādah-iqtirān* are discussed. Afterwards, the results of the thought of natural causality on proofs of God, divine acts and its relationship with nature, laws of nature, miracles and continuous creation have been discussed by having regard to the criticisms directed against this idea.

The first thing to consider about the issue of naturalism is that there are different naturalist theories throughout the history of thought. At this point, there are important differences between Muslim theologians' naturalist theories and atheist-deist naturalist approaches, as there are differences among themselves. Naturalist theologians who agree that there is a constant and permanent nature in beings and causality and continuity based on it in the universe are differentiated in their understanding of cosmology. While al-Mu’*ammar* and al-Ka’*bī* accepted a naturalism based on the doctrine of atomism, al-Nazzām and al-Jāḥiẓ developed a theory of nature which was based on anti-atomism and the idea of *kumūn-ḡuhūr*. When we consider that the atomic understanding of al-Mu’*ammar* and al-Ka’*bī* is different from each other, it is seen that there are three different theories among Mu’tazilī theologians.

It is possible to see the reflections of differences in nature theory in their understanding of causality. Meantime, atomist naturalists have a more rigid causality concept, anti-atomist naturalists have adopted a moderate theory of causality that allows for divine intervention and miracles. Nevertheless, all naturalist theologians have received intense criticisms both from their own sect and from dissident sects. Some of these criticisms are that the acceptance of nature and the principle of causality will break down the evidence of *hudūth*, limit the divine acts, make the beings independent from God and make miracles impossible. On the other hand, opponents of natural causality can be evaluated in two categories. Although the Basran branch of Mu’tazilite rejects naturalism but adopts an understanding based on the theories of *tawlid*, *i’timād* and *‘ādah*, which includes necessity in some subjects and contingency in some subjects. On the other hand,

the early Ash'arī's have tended to explain all relations between beings with God's habit and completely reject the principle of causality as a result of their atomic interpretations.

When we look at the criticisms directed to natural causality, al-Mu'ammār and al-Ka'bī's defence of a relatively strict concept of causality and the use of expressions restricting the activity of God on the beings make it difficult to eliminate these criticisms. The fact that lack of primary sources of their understanding of nature and causality reinforces this situation. Nevertheless, we believe that it is not right to consider equal the naturalist theologians with atheist and deist naturalist approaches. Yet all naturalist theologians believe that natures and causal laws can only affect the accidents and that the creation of a new object and substance is only within the power of God; they have also acknowledged that God is the indirect agent of all the acts they create, as he is the creator of objects and substances. However, while al-Nazzām and al-Jāhīz leave a wider area for divine activity and miracles, stating that God can interfere with these natures and laws when God wishes and that he can act on the contrary; al-Mu'ammār and al-Ka'bī have argued that God can act within the framework of the laws and natures created by God, and accordingly miracles can only occur under these laws.

The restrictive statements that divine acts will occur within the framework of the principle of causality do not mean that naturalist Muslim theologians think that power of God is limited or beings dominate over God. On the contrary, they have stated that God can create beings without these natures if God wishes. They are based on the fact that God created beings in this way and determine the laws of nature in this manner. In other words, it is God's own will that restricts the divine acts. Therefore, there is no damnification to omnipotence of God. On the other side, the fact that beings act according to the principle of nature and causality does not mean that they can exist in a way that is wholly independent from God. Because it is not coherent to think that an entity that needs others to exist may have complete independence to survive.

Keywords

Kalām, Mu'tazilite, Natural causality, The theory of nature, al-Nazzām, Miracles.

Mu'tezile Kelâmında Tabîî Nedensellik Düşüncesi (Doktora Tez Özeti)

Kandemir, Ahmet Mekin. *Mu'tezile Kelâmında Tabîî Nedensellik Düşüncesi*. Doktora Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kelâm Anabilim Dalı. Konya, Türkiye, 2019.

Özet

Nedensellik, kelâmcıların hem tabîî varlıklar arası etkileşimleri hem insan fiillerinin oluşumunu hem de Allah'ın âlemlerle olan ilişkisini izah ederken başvurdukları kavramlardan biridir. Kelâmın teşekkül döneminde insan fiilleri alanında başlayan nedensellik sorgulamaları bu fiillerin doğadaki sonuçları üzerinden devam etmiş, daha sonra yaratmanın hikmeti ve gayesi bağlamında ilahi fiillerde nedensellik konusuna evrilmiştir. Kelâm-felsefe etkileşimi ile birlikte bu tartışmalar farklı bir boyuta taşınmış; özellikle atomculuk

ve tabiatçılık gibi teoriler öğrenildikten sonra bir sistem çerçevesine oturtulmuştur. Bundan dolayı nedensellik konusu anlaşılmadıkça kelâmcıların Allah-tabiat-insan arasındaki ilişkilere dair düşüncelerinin anlaşılması ve bu üç varlığın yapısı, rolü ve sınırlarının tespit edilmesi mümkün olamayacaktır.

Allah'ın mutlak kudretini ispat etme ve mucizeyi temellendirme kaygısı ilk dönem kelâmcıların nedensellik ilkesini ya tümüyle reddetmesine ya da Allah'ın müdahalesine ve mucizelere imkân tanıyacak bir tarzda ele almalarına sebep olmuştur. Daha sonra bu hassasiyetlere uygun olarak yorumlanan atomculuk doktrini kelâma dâhil edilmiş; âlemin cevher ve arzılardan müteşekkil, süreksiz bir yapıya sahip olduğu ve Allah'ın cevherler üzerinde her an arzıları yaratması ile tabiatın işleyişini sürdürdüğü kabul edilmiştir. Bazı Mu'tezilî âlimler ise tabiat ve nedenselliğin onaylanmasını kudret ve irade sahibi bir yaratıcının varlığını kabul etmeye engel görmemişlerdir.

Bu çalışmada kelâmın ilk dönemlerinde evren tasavvuru anlamında ortaya çıkmış iki yaklaşımdan biri olan *tabiat teorisi* ve bunun nedensellik bağlamındaki sonuçları ele alınmıştır. Tabiat teorisi hicri II. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış ve yaklaşık iki asır boyunca atomculuğa alternatif bir teori olarak varlığını sürdürmüştür. Bu teoriyi benimseyen Mu'ammer b. Abbâd es-Sülemî (öl. 215/830), Ebû İshâk en-Nazzâm (öl. 231/845), Ebû Osman el-Câhiz (öl. 255/869) ve Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî (öl. 319/931) gibi âlimler varlıklarda sabit ve kalıcı tabiatları ve doğada buna dayalı nedenselliği ve sürekliliği savunmuşlardır. Ancak bu teori, atomcu kelâmcıların tabiat teorisine ve bu teoriyi savunanlara yönelttiği eleştirilerin de etkisiyle zayıflamış ve tarih sahnesinden silinmiştir.

Çalışma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte, öncelikle konuya ilişkin kavramsal bir çerçeve sunulmuş ve çalışmanın problemi, yöntemi, temel kaynakları ve terminolojisi hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra nedensellik anlayışları ve nedenlerin sınıflandırılmasına ilişkin teorik bir zemin oluşturulmuş; felsefî ve kelâmî gelenek üzerinden düşünce tarihinde nedensellik anlayışları ve nedensellik probleminin tartışıldığı bağlamlar ortaya konmuştur. Birinci bölümde, tabiî nedensellik düşüncesine temel teşkil eden kavramlara yer verilmiş; bu bağlamda tabiatın yapısına dair cevher, araz, cisim ve halâ kavramları; tabiatın işleyişine dair de ma'nâ, tabiat, kümûn-zuhûr, i'timâd, hareket-sükûn, fenâ-bekâ ve tevlîd/tevellüd teorileri incelenmiştir. İkinci bölümde ise öncelikle tabiat teorisinin felsefî kökleri araştırılmış, ardından bu teoriye dayanan tabiî nedensellik düşüncesi ile bunun karşısında yer alan i'timâd-tevlîd ile âdet-iktirân teorilerinde neden-sonuç ilişkilerinin nasıl izah edildiği ele alınmıştır. Daha sonra tabiî nedensellik düşüncesinin isbât-ı vâcib, ilâhî fiiller ve bunların tabiat ile ilişkisi, tabiat kanunları, mucize ve sürekli yaratılış konularındaki sonuçları, bu düşünceye yöneltilecek eleştiriler göz önünde bulundurularak tartışılmıştır.

Tabiatçılık konusunda göz önünde bulundurulması gereken ilk husus düşünce tarihi boyunca birbirinden farklı tabiatçı teorilerin olduğudur. Bu noktada tabiatçı kelâmcıların tabiat teorisi ile ateist ve deist tabiatçı anlayışlar arasında önemli farklar olduğu gibi, söz konusu kelâmcıların kendi aralarında da farklılıklar bulunmaktadır. Varlıklardaki sabit ve kalıcı tabiatlar ve doğada buna dayalı bir nedensellik ve süreklilik olduğu konusunda fikir birliği yapan tabiatçı kelâmcılar, bu kabullerini dayandırdıkları kozmoloji anlayışlarında ayrışmaktadırlar. Mu'ammer ve Ka'bî atomcu doktrine dayanan bir tabiatçılığı kabul ederken, Nazzâm ve Câhiz, temelinde anti-atomculuğun ve kümûn-zuhûr düşüncesinin yer aldığı bir tabiat teorisi geliştirmişlerdir. Mu'ammer ve Ka'bî'nin atomculuk anlayışlarının da birbirinden farklı olduğunu dikkate aldığımızda Mu'tezilî kelâmcılar arasında üç farklı tabiat teorisinin olduğu görülmektedir.

Tabiat teorisindeki farklılıkların yansımalarını nedensellik anlayışlarında da görmek mümkündür. Atomcu tabiatçılar daha katı bir nedensellik anlayışına sahipken, anti-atomcu tabiatçılar ilahi müdahaleye ve mucizelere imkân tanıyan ılımlı bir nedensellik teorisini benimsemişlerdir. Buna rağmen tabiatçı kelâmcıların tamamı hem kendi mezheplerinden hem de muhalif mezheplerden yoğun eleştiriler almıştır. Bu eleştirilerin başında tabiatların ve nedensellik ilkesinin kabulünün hudûs delilini çökerteceği, ilahi fiilleri sınırlandıracağı, varlıkları Allah'tan müstağni kılacağı ve mucizeleri imkânsız hale getireceği gibi hususlar gelmektedir. Tabîî nedensellik karşıtları ise iki kategoride değerlendirilebilir. Basra ekolü tabiatçılığı reddetmekle birlikte tevlîd, i'timâd ve âdet teorilerine dayanan ve bazı konularda zorunluluğu bazı konularda ise tecvîzi içeren bir anlayışı benimsemiştir. Buna karşılık ilk dönem Eş'arîler, atomculuk yorumlarının bir sonucu olarak varlıklar arası tüm ilişkileri âdetullah kavramı ile açıklama ve nedensellik ilkesini bütünüyle reddetme eğiliminde olmuşlardır.

Tabîî nedenselliğe yöneltilen eleştirilere baktığımızda, özellikle Mu'ammer ve Ka'bî'nin nisbeten katı bir nedensellik anlayışını savunması ve Allah'ın varlıklar üzerindeki etkinliğini kısıtlayıcı bazı ifadeler kullanması bu eleştirilerin bertaraf edilmesini güçleştirmektedir. Onların tabiat ve nedensellik anlayışlarına ilişkin birincil kaynakların günümüze ulaşamamış olması da bu durumu pekiştirmektedir. Buna rağmen tabiatçı kelâmcıları ateist ve deist tabiatçı anlayışlarla bir tutmanın isabetli olmadığı kanaatindeyiz. Zira tabiatçı kelâmcıların tamamı tabiatların ve nedensel yasaların sadece arazlar üzerinde etkili olabileceğini, yeni bir cisim ve cevher yaratmanın sadece Allah'ın kudreti dâhilinde olduğunu; ayrıca cisimleri ve cevherleri yaratması itibarıyla bunların meydana getirdiği tüm fiillerin dolaylı fâilinin de Allah olduğunu kabul etmiştir. Ancak Nazzâm ve Câhiz, Allah'ın dilediğinde bu tabiatlara ve yasalara engel olabileceğini, bunların aksine eylemlerde bulunabileceğini belirterek ilahi etkinliğe ve mucizelere daha geniş bir alan bırakırken; Mu'ammer ve Ka'bî Allah'ın kendi yarattığı tabiatlar ve kanunlar çerçevesinde eylemde bulunabileceğini, dolayısıyla mucizelerin de ancak bu kanunlar çerçevesinde meydana gelebileceğini savunmuştur.

İlahi fiillerin nedensellik ilkesi çerçevesinde meydana geleceğine ilişkin kısıtlayıcı ifadeleri, tabiatçı kelâmcıların Allah'ın kudretinin sınırlı olduğunu veya varlıkların Allah üzerinde tahakküm kurduğunu düşündükleri anlamına gelmemektedir. Bilakis onlar Allah'ın, dilerse varlıkları bu tabiatlar olmadan da yaratabileceğini belirtmişlerdir. İlahi eylemlerin sınırlı olmasını ise Allah'ın varlıkları bu şekilde yaratmış ve tabiat kanunlarını bu şekilde takdir etmiş olmasına dayandırmışlardır. Yani ilahi fiillere sınırlama getiren yine Allah'ın kendi iradesi olmaktadır. Dolayısıyla Allah'ın mutlak kudretine bir halel getirilmemektedir. Öte yandan varlıkların tabiatlar ve nedensellik ilkesi gereği hareket etmesi, onların bütünüyle Allah'tan bağımsız bir şekilde varlıklarını sürdürebileceklerini anlamına da gelmemektedir. Çünkü var olmak için başkasına muhtaç olan bir varlığın, varlığını sürdürmek için tam bir bağımsızlığa sahip olabileceğini düşünmek tutarlı değildir.

Anahtar Kelimeler

Kelâm, Mu'tezile, Tabîî nedensellik, Tabiat teorisi, Nazzâm, Mucize